

Wiesław Puś

Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879-1913

Streszczenie

Proces industrializacji okręgu sosnowiecko-częstochowskiego opierał się na zasobach surowców mineralnych i w latach 1879 - 1913 charakteryzował się produkcją środków produkcji. W porównaniu z regionem łódzkim, warszawskim i staropolskim region sosnowiecko-częstochowski posiadał strukturę gałęziową przemysłu, najkorzystniejszą z punktu widzenia dalszej industrializacji.

Jednym z istotnych następstw przewrotu technicznego w przemyśle był proces koncentracji przestrzennej i powstawanie okręgów oraz aglomeracji przemysłowych. W końcu XIX w. na obszarze Królestwa Polskiego ukształtowały się cztery podstawowe okręgi przemysłowe: staropolski, łódzki, warszawski i sosnowiecko-częstochowski. Ten ostatni jako w miarę jednolity kompleks gospodarczy powstał dopiero na przełomie XIX i XX w. W dotychczasowej literaturze historycznej nie występują w zasadzie różnice co do określenia terytorium tegoż okręgu. Na ogół przyjmuje się, że obejmował on powiaty będziński i częstochowski w gub. piotrkowskiej oraz pow. olkuski w gub. kieleckiej. Różnice dotyczą natomiast nazewnictwa, bowiem część badaczy używa nazwy Zagłębie Dąbrowskie. Wydaje się jednak, że postępujący proces zróżnicowania gałęziowo-branżowego w tym regionie (poza tradycyjnym na tym obszarze przemysłem górniczo-hutniczym, dynamicznie rozwijały się od końca lat siedemdziesiątych XIX w. także gałęzie przemysłu włókienniczego, chemicznego, mineralnego i metalowego) i systematyczny wzrost znaczenia Sosnowca i Częstochowy uzasadnia przyjęcie nazwy sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego¹.

¹ J. Łukasiewicz, *Przemysł Królestwa Polskiego w początkach XX wieku*, [w:] *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, red. S. Kalabiński, t. III, cz. 1, Warszawa 1968, s. 595;

W niektórych pracach podjęto próbę podziału powyższego okręgu na dwa odrębne kompleksy produkcyjne, a mianowicie: Zagłębie Dąbrowskie i okręg częstochowski². Wydaje się jednak, że powyższa koncepcja jest nieuzasadniona, bowiem obszary te były ze sobą zbyt ściśle powiązane (surowce, siła robocza, rynki zbytu, komunikacja, kooperacja produkcyjna), aby można było w okresie przed 1914 r. wyodrębnić dwa oddzielne regiony przemysłowe. W niniejszym opracowaniu do okręgu sosnowiecko-częstochowskiego zaliczono obszar pow. będzińskiego i częstochowskiego w gub. piotrkowskiej oraz pow. olkuskiego z gub. kieleckiej.

Podstawowym źródłem do analizy zmian w strukturze gałęziowej przemysłu były skorowidze i spisy zakładów produkcyjnych za lata 1879, 1884, 1893 i 1900, wydane przez P. A. Orłowa i W. E. Warzara oraz księgi adresowe za lata 1904 i 1913, opracowane przez L. Jeziorańskiego i A. R. Srokę oraz D. P. Kandaurowa³.

W związku z tym, że wyżej wymienione wydawnictwa za lata 1879-1900 nie zawierają spisów zakładów górniczych i hutniczych, wykorzystano dodatkowo *Zbiór wiadomości statystycznych o przemyśle górniczo-hutniczym Rosji*⁴. Powyższe wydawnictwo posiada podobny układ jak skorowidze i spisy zakładów przemysłowych, zawiera bowiem dane dla każdego przedsiębiorstwa oddzielnie. Przydatność tego rodzaju źródeł do badań nad rozwojem i strukturą przemysłu już wielokrotnie podkreślano⁵. Skorowidze i spisy zakładów przemysłowych w przeciwieństwie do sumarycznych danych oficjalnych statystyk urzędowych, gdzie najczęściej do przemysłu zaliczano także zakłady rzemieślnicze, zawierają wyszczególnienie każdego przedsiębiorstwa oddzielnie z podaniem daty założenia, nazwiska właści-

Z. Pustuła, *Dynamika liczebności proletariatu przemysłowego*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, pod red. S. Kalabińskiego, t. I, cz. 2, Warszawa 1978, s. 121, ab. 9.

² S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860-1965*, Warszawa 1970, s. 86-91; A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870-1914*, Warszawa 1974, s. 40.

³ *Ukazatel fabrik i zavodov Jewropejskoj Rossii s Carstwom Polskom i Wielikim Kniażestwom Finlandzkim*, opr. P. A. Orłow, Petersburg 1881; *Ukazatel fabrik i zavodov Jewropejskoj Rossii i Carstwa Polskiego*, opr. P. A. Orłow, Petersburg 1887; *Ukazatel fabrik i zavodov okraim Rossii, Carstwa Polskiego, Kawkaza, Sibirii i sriednie azjatskich wladienij*, opr. P. A. Orłow, Petersburg 1895; *Spisok fabrik i zavodov Jewropejskoj Rossii*, opr. W. E. Warzar, Petersburg 1903; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906; *Fabrizno-zawodskije priedprijatija Rosijskoj Imperii*, opr. D. P. Kandaurow, Petrograd 1914; *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, opr. A. R. Sroka, Warszawa 1914.

⁴ *Gornozawodskaja proizwoditelnost Rossii, Peterburg 1881-1886; Sbornik sta- isticzeskich swiedienij o gornozawodskoj promyszlenosti Rossii*, Peterburg 1895-1907.

⁵ I. Ihnatowicz, J. Łukasiewicz, *W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich*, (w:) *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1870, s. 27-41.

ciela, adresu, liczby zatrudnionych, asortymentu, wartości i wielkości produkcji, liczby maszyn parowych i silników oraz ich mocy. W ten sposób źródło to pozwala na prowadzenie badań nad zmianami strukturalnymi w przemyśle, jak również nad koncentracją produkcji.

Na podstawie wyżej scharakteryzowanych skorowidzów, spisów, zbiorów i ksiąg adresowych zakładów przemysłowych dokonano szczegółowych wyliczeń, biorąc pod uwagę tylko zakłady zatrudniające 5 robotników i więcej.

Przy analizie zmian w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego za podstawowe mierniki przyjęto: liczbę zakładów, liczbę robotników, wartość produkcji oraz liczbę koni mechanicznych.

Tabela 1. Rozwój przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879-1913

Lata	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w mln rb.	%	Liczba robotników w tys.	%	Liczba KM w tys.	%
1879	145	44,5	14	7,9	15	15,9	7	4,1
1884	158	48,4	26	14,7	21	22,3	15	8,8
1893	196	60,1	44	24,8	39	41,5	34	20,1
1900	314	96,3	94	53,1	61	64,9	41	24,2
1904	295	90,4	118	66,6	74	78,7	83	49,1
1913	326	100,0	177	100,0	94	100,0	169	100,0

Źródło: por. przypis nr 3.

W okresie 34 lat między 1879 r. a 1913 r. na obszarze regionu sosnowiecko-częstochowskiego nastąpił niezwykle dynamiczny rozwój przemysłu. Liczba przedsiębiorstw przemysłowych zwiększyła się ponaddwukrotnie, wartość produkcji wzrosła ponadponadwunastokrotnie. Podobnie szybki, ponad sześciokrotny, był przyrost liczby robotników. Okres ten charakteryzował się także wzmogoną mechanizacją produkcji, czego dowodem jest ponaddwudziestoczekrotny wzrost mocy urządzeń energetycznych w KM (tab. 1). Dla porównania warto wskazać, że w tym samym okresie w całym przemyśle Królestwa Polskiego tempo rozwoju przemysłu było nieco niższe. Liczba przedsiębiorstw zwiększyła się w tym czasie jedynie o 47,7% (z 2060 do 3940), wartość produkcji wzrosła prawie ośmiokrotnie (ze 114 mln rb do 898 mln rb), przyrost liczby zatrudnionych był 4,5-krotny (z 92 tys. do 412 tys. osób), a liczba KM zwiększyła się trzydzieści razy (z 14 tys. KM do 406 tys. KM)⁶.

⁶ W. Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870-1914*, Łódź 1984, s. 228, tab. 66.

Dynamiczny rozwój przemysłu w Królestwie Polskim, a w tym także w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w końcu XIX i na początku XX w., powodował nie tylko zmiany w rozmieszczeniu przemysłu (powstawanie regionów i nowych ośrodków), ale również przeobrażenia w jego strukturze gałęziowej. Czynnikiem, które w omawianym okresie decydowały o zmianach w strukturze gałęziowej przemysłu, były:

- postępowanie w eksploatacji i stosowaniu w produkcji surowców naturalnych (mineralnych, roślinnych i zwierzęcych);
- postępowanie w wytwarzaniu zróżnicowanych asortymentów wyrobów gotowych i półfabrykatów poprzez stosowanie nowych technologii;
- stosowanie nowych źródeł energii i nowoczesnych urządzeń energetycznych (silniki elektryczne, gazowe i spalinowe).

Istotną rolę w rozwoju poszczególnych gałęzi odgrywał popyt ze strony przemysłu, jak również, w wypadku gałęzi produkujących wyroby konsumpcyjne i powszechnego użytku (przemysł lekki, spożywczy, chemiczny, meblarski, papierniczo-poli-graficzny) rosnące potrzeby ze strony ludności⁷.

Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w całym badanym okresie charakteryzowała się zdecydowaną przewagą przemysłu ciężkiego (górnictwa, hutnictwa i przemysłu metalowo-maszynowego). Łącznie w latach 1879-1913 gałęzie przemysłu ciężkiego skupiały od 64,1% do 50,1% ogółu zakładów produkcyjnych w regionie, od 80,7% do 61,7% zatrudnionych, od 76,8% do 61,7% globalnej wartości produkcji oraz od 95,4% do 67,9% ogólnej mocy maszyn i urządzeń energetycznych zainstalowanych w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego (tab. 2).

⁷ I. Pietrzak-Pawłowska, *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r.*, (w:) *Uprzemysłowienie*, op. cit., s. 82.

Tabela 2. Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim
w latach 1879-1913

Gałęzie przemysłu	Lata	Liczba zakładów	Wartość produkcji w tys. rb	Liczba robotników	Liczba KM
1	2	3	4	5	6
Wydobywczy	liczby absolutne				
	1879	74	4804	9680	3800
	1884	63	5280	8651	7103
	1893	57	8538	16270	15838
	1900	148	18290	21693	23315
	1904	51	26664	25178	23722
	1913	98	49427	32233	73839
	liczby względne (%)				
	1879	51,0	35,2	66,7	68,4
	1884	39,9	19,9	41,1	48,8
	1893	29,1	19,4	41,8	47,0
	1900	47,1	19,5	35,4	57,3
	1904	17,3	22,9	34,0	24,8
	1913	30,1	27,9	33,5	43,7
Hutniczy	liczby absolutne				
	1879	19	5680	2028	1500
	1884	19	6985	3380	5767
	1893	13	12000	6226	8086
	1900	12	18873	9724	17356
	1904	8	26600	11731	26880
	1913	8	30935	13211	27251
	liczby względne (%)				
	1879	13,1	41,6	14,0	27,0
	1884	12,0	26,4	16,1	39,6
	1893	6,6	27,3	16,0	24,0
	1900	3,8	20,1	15,8	42,7
	1094	2,7	22,8	15,8	33,8
	1913	2,5	17,4	14,2	16,1
Włókienniczy	liczby absolutne				
	1879	4	1968	1777	160
	1884	12	11491	6558	1420
	1893	11	13233	10193	7319
	1900	16	27648	15657	*
	1904	17	32576	19353	18850
	1913	17	37315	22925	26037
liczby względne (%)					
1879	2,8	14,4	12,2	2,9	
1884	7,6	43,4	31,2	9,8	
1893	5,6	30,1	26,2	21,7	
1900	5,1	29,4	25,6	*	
1904	5,7	27,9	26,1	23,7	
1913	5,2	21,0	24,7	15,4	

1	2	3	4	5	6	
Metalowo- maszynowy		liczby absolutne				
		1879	-	-	-	-
		1884	-	-	-	-
		1893	15	3305	1588	828
		1900	29	17783	6768	*
		1904	59	12397	7750	2824
		1913	57	29019	12966	13661
		liczby względne (%)				
		1879	-	-	-	-
		1884	-	-	-	-
		1893	7,7	7,5	4,1	2,5
		1900	9,2	18,9	11,0	*
		1904	20,0	10,6	10,5	3,5
		1913	17,5	16,4	14,0	8,1
Chemiczny		liczby absolutne				
		1879	2	170	63	8
		1884	7	561	306	22
		1893	12	2004	687	200
		1900	13	3082	1020	*
		1904	22	5657	1535	2930
		1913	24	8306	1935	7637
		liczby względne (%)				
		1879	1,4	1,2	0,4	0,1
		1884	4,4	2,1	1,4	0,2
		1893	6,1	4,6	1,8	0,6
		1900	4,1	3,3	1,7	*
		1904	7,5	4,8	2,1	3,7
		1913	7,4	4,7	2,1	4,5
Mineralny		liczby absolutne				
		1879	16	314	531	90
		1884	20	627	1032	*
		1893	24	952	1812	605
		1900	37	3000	3529	*
		1904	52	4170	4201	4045
		1913	40	5913	5313	10063
		liczby względne (%)				
		1879	11,0	2,3	3,7	1,6
		1884	12,6	2,4	4,9	*
		1893	12,2	2,1	4,6	1,8
		1900	11,8	3,2	5,7	*
		1904	17,6	3,6	5,7	5,1
		1913	12,3	3,3	5,7	6,0

1	2	3	4	5	6	
Drzewny	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby absolutne				
		4	46	82	-	
		7	339	427	-	
		8	233	359	107	
		17	359	315	*	
		25	797	581	206	
		16	1677	548	577	
	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby względne (%)				
		2,8	0,3	0,6	-	
		4,4	1,3	2,0	-	
		4,1	0,5	0,9	0,3	
		5,4	0,4	0,5	*	
		8,5	0,7	0,8	0,2	
		4,9	0,9	0,6	0,3	
Papierniczo- -poligraficzny	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby absolutne				
		3	282	130	-	
		6	281	385	175	
		9	1108	949	342	
		18	2649	2038	*	
		25	3591	2225	3183	
		22	7267	2733	7500	
	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby względne (%)				
		2,1	2,1	0,9	-	
		3,8	1,1	1,8	1,2	
		4,6	2,5	2,4	1,0	
		5,7	2,8	3,3	*	
		8,5	3,1	3,0	4,0	
		6,7	4,1	2,9	4,4	
Spożywczy	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby absolutne				
		21	362	165	-	
		22	869	246	60	
		39	2449	440	307	
		21	1608	441	*	
		28	3245	630	596	
		33	4534	677	2002	
	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby względne (%)				
		14,4	2,6	1,1	-	
		13,9	3,3	1,2	0,4	
		19,9	5,5	1,1	0,9	
		6,7	1,7	0,7	*	
		9,5	2,8	0,8	0,8	
		10,1	2,5	0,7	1,2	

1	2	3	4	5	6	
Skórzany	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby absolutne				
		2	38	55	-	
		2	35	63	-	
		7	113	315	63	
		3	632	215	*	
		3	*	*	*	
	1	*	*	*		
	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby względne (%)				
		1,4	0,3	0,4	-	
		1,3	0,1	0,3	-	
		3,6	0,3	0,8	0,2	
		0,9	0,7	0,4	*	
		1,0	*	*	*	
	0,3	*	*	*		
Konfekcyjny	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby absolutne				
		-	-	-	-	
		-	-	-	-	
		-	-	-	-	
		-	-	-	-	
		5	916	920	210	
	10	2935	1380	395		
	1879 1884 1893 1900 1904 1913	liczby względne (%)				
		-	-	-	-	
		-	-	-	-	
		-	-	-	-	
		-	-	-	-	
		1,7	0,8	1,2	0,3	
	3,0	1,7	1,5	0,2		

Źródło: por. tab. 1

Wśród gałęzi przemysłu ciężkiego pierwszoplanową rolę odgrywa przemysł wydobywczy. W latach 1879-1913 przedsiębiorstwa górnicze skupiały od 35,2% do 27,9% globalnej wartości produkcji całego regionu, od 66,7% do 33,5% ogółu robotników oraz od 68,4% do 43,7% ogólnej mocy maszyn i silników energetycznych w okręgu (tab. 2). Warto dodać, że w przemyśle wydobywczym najpoważniejszą rolę odgrywało górnictwo węgla kamiennego, całkowicie skupione w Zagłębiu Dąbrowskim. W omawianym okresie kopalnie węgla zatrudniały od 71% do ponad 80% wszystkich robotników pracujących w przemyśle wydobywczym Królestwa Polskiego⁸.

⁸ Puś, op. cit., s. 139, tab. 20.

Spadek wskaźników udziału przemysłu wydobywczego w globalnej produkcji i zatrudnieniu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim (por. tab. 2) był następstwem dynamicznego rozwoju hutnictwa żelaza i stali, a także od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. przemysłu metalowego, chemicznego i włókiennictwa. Hutnictwo miało niewielki udział w ogólnej liczbie zakładów (od 13,1% do 2,5%), koncentrowało od 41,6% do 17,4% globalnej produkcji, od 14% do 14,2% ogółu zatrudnionych oraz od 27% do ponad 16% mocy urządzeń energetycznych w KM (tab. 2). Należy dodać, że zakłady hutnicze regionu sosnowiecko-częstochowskiego skupiały w latach 1879-1913 od 46,4% do 73% globalnej produkcji przemysłu hutniczego Królestwa Polskiego⁹.

Przemysł metalowo-maszynowy, który jak już wspomniano zaczął się rozwijać w okręgu sosnowiecko-częstochowskim dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w., w okresie do 1913 r. wydatnio zwiększył swój udział w ogólnej ilości zakładów z 7,7% do 17,5%, w zatrudnieniu z około 4% do 14% oraz w globalnej wartości produkcji z 7,5% do 16,4% (tab. 2).

Wśród zakładów metalowych regionu sosnowiecko-częstochowskiego na uwagę zasługują szczególnie dynamicznie się rozwijające w latach dziewięćdziesiątych XIX w. dwa największe zakłady tej branży w okręgu, a mianowicie: Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza w Sosnowcu oraz Tow. Akc. "W. Fitzner i K. Gamper" w Sielcach i Dąbrowie. W tym ostatnim przedsiębiorstwie w latach 1892-1897 liczba robotników wzrosła prawie czterokrotnie z 450 do 1665 osób, a wartość produkcji ponad 5 razy z 1 mln rb do ponad 5,5 mln rb. W zakładach Tow. Akc. Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza w latach 1893-1900 liczba robotników wzrosła trzykrotnie z 600 do 1800 osób, a wartość produkcji ponadczterokrotnie z 1 mln rb do ponad 4. 4 mln rb¹⁰.

Udział zakładów metalowych okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w produkcji tej gałęzi przemysłu na obszarze Królestwa Polskiego był znaczny i plasował ten okręg na drugiej pozycji za warszawskim. Przemysł metalowy omawianego regionu skupiał od 21% do 23% globalnej wartości produkcji, od 13% do 21% ogólnej liczby robotników oraz od 30% do 37% ogólnej mocy urządzeń energetycznych¹¹.

Wśród pozostałych gałęzi przemysłu ważną pozycję zajmowało włókiennictwo. Rozwój tej gałęzi produkcji był następstwem penetracji przez kapitał zagraniczny

⁹ Tamże, s. 38, tab. 4.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Starszy Fabryczny Inspektor Guberni Piotrkowskiej (dalej SFIGP), sygn. 2343, k. 111; APŁ, Piotrkowska Izba Skarbowa, sygn. 15958, nlb; Z. Pustuła, *Początki kapitalu monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882-1900)*, Warszawa 1968, s. 103, 153.

¹¹ Puś, op. cit., s. 41, tab. 5.

(niemiecki i francuski) w deficytowych działach wytwórczości tekstylnej (wełna czesankowa i produkcja jutowa) i budowy w latach 1877-1890 w Zawierciu, Sosnowcu i Częstochowie kilku wielkich przedsiębiorstw włókienniczych. Pierwszym z nich było Tow. Akc. "Zawiercie" założone w 1877 r. przez pochodzących z Berlina braci Ginsberg, którzy już od 1869 r. posiadali w Zawierciu przędzalnię bawełny. Kolejne firmy to: przędzalnia wełny czesankowej w Sosnowcu założona w 1879 r. przez H. Dietla, pochodzącego z Alzacji; dalej dwie przędzalnie, wełny czesankowej i przędzy wigoniowej Braci Schön w Sosnowcu założone także w 1879 r. Farbiarnia "Brass i Synowie" w Częstochowie, założona w 1881 r. Przędzalnia wigoniowa A. Schmeltzera w Myszkowie, którą uruchomiono w 1883 r. Przedsiębiorstwo produkujące wyroby jutowo-konopne "Braci Goldstein, Oderfeld, Oppenheim" w Częstochowie założone w 1884 r. Następnym zakładem była przędzalnia wełny czesankowej "Peltzer i Synowie" założona w Częstochowie przez kapitał belgijski w 1887 r. Ostatnim wielkim przedsiębiorstwem tekstylnym była wybudowana w latach 1889-1890 przędzalnia czesankowa "Motte i Ska" powiązana z firmą francuską w Roubaix¹².

W latach 1879-1913 zakłady włókiennicze stanowiące tylko od 2,8% do 5,2% ogółu przedsiębiorstw regionu, koncentrowały od 14,4% do 21% globalnej wartości produkcji, od 12,2% do 24,7% ogółu zatrudnionych oraz od 2,9% do 15,4% ogólnej mocy maszyn i urządzeń energetycznych. Przy czym najwyższy udział w produkcji - 43. 4% - przemysł tekstylny osiągnął w 1884 r. (tab. 2).

Włókiennictwo okręgu sosnowiecko-częstochowskiego odgrywało także istotną rolę w skali przemysłu tekstylnego w Królestwie Polskim. Mimo niewielkiego udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, który wahał się w latach 1879-1913 od 0,8% do 2,5%, zakłady włókiennicze omawianego regionu skupiały w 1900 r. ponad 15% globalnej wartości produkcji. Z kolei liczba robotników w przemyśle tekstylnym okręgu wzrosła w latach 1879-1913 z 6% do 15% ogólnej liczby włókniarzy w Królestwie Polskim. Wysoki był także udział przemysłu włókienniczego regionu sosnowiecko-częstochowskiego w ogólnej mocy silników i urządzeń energetycznych w przemyśle tekstylnym Królestwa, wskaźnik ten w 1893 r. wynosił 24%¹³.

Przemysł chemiczny mimo stosunkowo niewielkiego udziału w globalnej produkcji i zatrudnieniu przemysłu okręgu, w latach 1879-1913 zdecydowanie powiększył wszystkie wskaźniki. Wzrost udziału tej gałęzi w globalnej wartości produkcji był prawie czterokrotny - z 1,2% do 4,7%, w ogólnej liczbie zatrudnionych ponad-

¹² B. Puczyński, "Częstochowianka". *Gospodarka kapitału francuskiego i hitlerowskiego zarządu powierniczego w latach 1900-1944*, Częstochowa 1961, s. 17-20; F. Sobalski, *Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900*, "Studia i Materiały z Dziejów Śląska", 1971, t. XI, s. 19-26; W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870-1900*, Łódź 1976, s. 22-23.

¹³ Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego...*, s. 59.

pięciokrotny - z 0,4% do 2,1% oraz w ilości mocy urządzeń energetycznych najwyższy - z 0,1% do 4,5% (tab. 2). Znaczny wzrost wskaźników udziału przemysłu chemicznego związany był z rozwojem w okręgu sosnowiecko-częstochowskim produkcji zapalek, nawozów sztucznych, barwników, smarów i klejów. Okręg ten już od połowy lat osiemdziesiątych XIX w. zajmował w Królestwie Polskim drugie miejsce (za okręgiem warszawskim) pod względem produkcji wyrobów chemicznych. Pozycję tę utrzymał do 1904 r. skupiając w latach 1893-1904 od 41% do 23% globalnej produkcji oraz od 33% do ponad 24% ogółu zatrudnionych. Ponadto warto dodać, że przedsiębiorstwa chemiczne tego regionu posiadały w latach 1893-1913 najwyższy udział w ilości mocy energetycznej - od 50% do prawie 55%¹⁴.

Wśród zakładów chemicznych okręgu sosnowiecko-częstochowskiego na uwagę zasługują: Tow. Akc. "Elektryczność" w Żąbkowicach założone w 1895 r., produkujące chlorek wapnia, sodę kaustyczną, karbid, a także węgle do lamp łukowych. W przedsiębiorstwie tym w 1913 r. pracowało 300 robotników, a wartość produkcji osiągnęła 1200 tys. rb. Następnie Tow. Akc. Fabryki Superfosfatu "Strzemieszyce", założone w 1889 r., które w 1913 r. zatrudniało 100 osób. Kolejnym zakładem produkującym superfosfat oraz kwasy (solny, siarkowy i azotowy) było Tow. Akc. "Rędziny" powstałe w 1899 r., gdzie w 1913 r. pracowało 150 robotników. Ponadto od połowy lat osiemdziesiątych XIX w. czynne były w Częstochowie dwie fabryki zapalek - Gehlich i Huch, zatrudniające w 1913 r. 130 robotników oraz Sachs i Pisch, gdzie pracowało w tym czasie 300 robotników¹⁵.

Znaczną rolę w omawianym okręgu odgrywał także przemysł papierniczo-poligraficzny. Zakłady tej gałęzi przemysłu zwiększyły w latach 1879-1913 swój udział w globalnej wartości produkcji z 2,1% do 4,1%, w zatrudnieniu z 0,9% do 2,9% oraz w ogólnej ilości mocy energetycznej z 1,2% do 4,4% (tab. 2).

Przemysł papierniczy okręgu sosnowiecko-częstochowskiego odgrywał istotną rolę w skali Królestwa Polskiego. W 1913 r. zakłady papiernicze tego okręgu skupiały ponad 25% globalnej produkcji oraz 25% ogólnej liczby robotników tej gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim. Największe zakłady papiernicze zlokalizowane były w pow. olkuskim - dwa zakłady C. A. Moesa w Pilicy i wsi Werbka połączone na początku XX w. w jeden zakład, gdzie pracowało w 1913 r. 900 robotników oraz fabryka "Klucze" Ludwika Mauve zatrudniająca w 1913 r. ponad 140 pracowników. Ponadto dwa zakłady papiernicze znajdowały się w Częstochowie - firmy H. I. Markusfeldów, W. Kohn i Oberfeld oraz K. Ginsburg i Kohn, w których w latach 1900-1913 przeciętnie pracowało od 100 do 280 robotników. Dużym przedsiębiorstwem

¹⁴ Tamże, s. 45.

¹⁵ E. Trepka, *Wielki przemysł chemiczny*, (w:) *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, T. 3, cz. 1, Warszawa 1919, s. 96-101.

była także firma Steinhagen, Wehr i Ska w Myszkowie, gdzie w 1913 r. zatrudnionych było 300 pracowników¹⁶.

Inne gałęzie przemysłu, w całym badanym okresie posiadały niewielki udział w produkcji i zatrudnieniu, mniej więcej na jednakowym poziomie. Wśród tych gałęzi na uwagę zasługuje przemysł mineralny, który odgrywał dużą rolę w skal Królestwa Polskiego (cementownie, huty szkła). Przemysł mineralny tego okręgu posiadał w 1900 r. ponad 28% udziału w globalnej produkcji tej gałęzi produkcji w całym kraju oraz ponad 23% w ogólnym zatrudnieniu. Tak znaczny udział był związany z uruchomieniem w latach dziewięćdziesiątych XIX w. na obszarze okręgu sosnowiecko-częstochowskiego 5 dużych cementowni ("Klucze", "Rudniki", "Łazy", "Wrzosowa" i "Ogrodzieniec")¹⁷. Należy jednak stwierdzić, że wskaźniki udziału tej gałęzi w przemyśle okręgu nie ulegały zbyt wielkim zmianom. Przemysł mineralny obejmował od 11% do 12,3% ogółu przedsiębiorstw, które koncentrowały od 2,3% do 3,3% globalnej produkcji, 3,7% do 5,7% robotników oraz 1,6% do 6% ogólnej liczby KM całego okręgu (tab. 2).

Ogółem, jak już stwierdzono wyżej, zdecydowaną przewagę w strukturze gałęziowej okręgu sosnowiecko-częstochowskiego posiada przemysł ciężki. Przemysł lekki i spożywczy łącznie w latach 1879-1913 obejmował ponad 18% zakładów, które skupiały od 17,3% do 25,2% globalnej produkcji, od 13,7% do 26,9% ogółu robotników oraz od 2,9% do 16,6% ogólnej mocy energetycznej w KM (tab. 2).

Mimo wzrostu znaczenia przemysłu lekkiego i spożywczego, przemysł ciężki zachował pozycję domonującą. Warto także dodać, że pod koniec badanego okresu ważną rolę zaczęły odgrywać nowoczesne gałęzie, jakimi były - przemysł chemiczny i papierniczo-poligraficzny. W przemyśle ciężkim obok górnictwa i hutnictwa, coraz większego znaczenia nabierał rozwój produkcji przemysłu metalowo-maszynowego, a więc gałęzi o znaczeniu podstawowym dla dalszego rozwoju procesu industrializacji w skali całego Królestwa Polskiego.

Proces rozwoju przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, posiadającego najbardziej korzystne warunki (zasoby surowców mineralnych - węgla, rud żelaza i cynku, dobre połączenia komunikacyjne, chłonny rynek zbytu w Królestwie i Rosji, dogodny rynek surowcowy i paliwowy, napływ kapitałów zagranicznych, tania siła robocza) wśród czterech okręgów w Królestwie Polskim, przebiegał w kierunku kształtowania jego wielogałęziowej struktury. Czynnikiem rozwoju gałęzi przemysłu produkujących dobra konsumpcyjne był niewątpliwie szybko postępujący proces urbanizacji tego regionu. Warto zaznaczyć, że w latach 1870-1910 lu-

¹⁶ Archiwum Państwowe w Kielcach, Rząd Gubernialny Kielecki, Wydział Administracyjny, ref. II, sygn. 297, k. 123-144; APL, SFIGP, sygn. 2330, k. 133-150.

¹⁷ Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego...*, s. 49.

дноść Częstochowy wzrosła ponad 5,5 raza (z 13,3 tys. osób do 74,8 tys. osób), Sosnowca ponad 15 razy (z 6,5 tys. do 98,7 tys. osób), Dąbrowy Górniczej czterokrotnie (z 6 tys. do 24 tys. osób), Będzina 7,5 raza (z 6,5 tys. do 49,1 tys. osób) oraz Zawiercia dziesięciokrotnie (z 2,8 tys. do 28 tys. osób)¹⁸.

Na podstawie powyższej analizy zmian w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego możemy stwierdzić, że proces industrializacji w tym okręgu oparty na zasobach surowców mineralnych w latach 1879-1913 posiadał cechy intensywne (produkcja środków produkcji)¹⁹. Okręg ten w stosunku do pozostałych regionów przemysłowych (łódzki, warszawski i staropolski) posiadał najbardziej korzystną - z punktu widzenia dalszej industrializacji - strukturę gałęziową przemysłu.

Wiesław Puś

Branch Construction of Industry in the Sosnowiec-Częstochowa District in the Years 1879-1913

Summary

The process of industrialisation of the Sosnowiec-Częstochowa district was based on natural resources found in that area. In the years 1879-1913, it was characterised by manufacturing means of production. Compared with the regions of Łódź, Warsaw and Old Poland, the district of Sosnowiec-Częstochowa was characterised by branch structure of industry which was the best structure from the point of view of industrialisation.

¹⁸ Obliczono na podstawie: A. Jelonek, *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1955*, Warszawa 1956.

¹⁹ I. Pietrzak-Pawłowska, *Przezwrot techniczny i typy industrializacji w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX wieku*, (w:) *Gospodarka przemysłowa - początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 54.